

A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez

1. Bevezetés

A Kárpát-medencében a 10–11. század során a viselet fontos és gyakori elemét képezték a fülesgombok. Ezen tárgytypus jellegzetes keleti eredetűnek tartható, s minden társadalmi rétegnél megfigyelhető.¹ Azonban ezen apró tárgyakra a szakirodalom igen csekély figyelmet szentelt, az elemzések során inkább a nemesfém-ből készült ruhadíszek, veretek kerültek előtérbe.

Dolgozatomban Hajdú-Bihar megye² és a Rétköz³ területén előkerült 10–11. századi temetők sírjaiból előkerült fülesgombokat mutatom be. Részletesen kitérek technikai kivitelükre és a formai variánsaikra, illetve a fülesgombok díszítési módjaira. Valamint értekezem a fülesgombokkal rendelkező sírok vázainak nem és életkor szerinti megoszlásáról. Továbbá beszámolok a különböző típusok időbeli megjelenéséről, elterjedéséről a 10–11. századi temetőkben – a tárgyalt területen –, illetve a különböző társadalmi rétegeknél való előfordulásukról. Végezetül, a fülesgombok viseletben betöltött szerepét tekintem át. Ezen fejezetben nem csak Hajdú-Bihar megye és a Rétköz temetőit használtam fel, hanem a Kárpát-medence különböző területein előkerült, fülesgombokat tartalmazó 10. századi temetkezéseit.

2. A fülesgombok technikai kivitele, formai variánsai

A fülesgombok technikai kivitelük szerint két nagy csoportra oszthatóak. Lehetnek két félből öntöttek, üregesek, melyek függőlegesen, ritka esetben vízszintesen illeszkednek egymáshoz, a falaik vékony öntésűek.⁴ A sírokban sok esetben a gombok már külön váltak, esetleg már csak egy üreges félgomb került elő. Ez esetben a másik fél elkorrodálódott, vagy

¹ Itt szeretném tolmácsolni köszönetemet Révész Lászlónak (tanszékvezető egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Langó Péternek (tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Régészeti Intézet), akik értékes tanácsaikkal és észrevételeikkel segítettek a munka megszületését. Továbbá köszönettel tartozom Dani Jánosnak (tárvezető, régész, DM) és Faragóné Csutak Tündének (gyűjteménykezelő, DM), akik lehetővé tették, hogy felhasználhassam az általam vizsgált Hajdú-Bihar megyei temetők eredeti dokumentációit és sírrajzait.

² Az ország keleti szélén 6212 km²-t foglal el, területén több középtáj találkozik. Keleten, a Nyírség déli részének homokbuckái teszik változatossá a tájat. Délen, délkeleten a Sebes-Körös határolja, a Hortobágy és a Berettyó, s ezek mellékfolyói alakították a területet. A Nyírségtől nyugatra a megye közepén észak-déli irányban húzódik a Hajdúság, amelynek a magasabban fekvő kistáját Hajdúhátnak nevezzük (M. NEPPER 1994, 152; M. NEPPER 2002, 17).

³ Rétköz, a Felső-Tisza-vidék 560 km²-es kistája, a Zempléni-hegység és a Nyírség között megbúvó, egykor vizes, mocsaras láp. A Tisza ősi árterének bal parti része, a jobb partján – a Rétközhöz minden tekintetben hasonló – a Bodroghöz fekszik (ISTVÁNOVITS 2003, 245).

⁴ SZÖKE 1962, 79; MESTERHÁZY 2000, 211.

az ásatás során kis méretéből adódóan nem került napvilágra, de az is elképzelhető, hogy a sírba már csak a gomb egyik fele került. A másik technikai kivitelük, amikor tömören, egybeöntve készítik el a fülesgombokat.⁵

A szakirodalom a fülesgombok formai variánsaira vonatkozó egységes nevezéktant még nem alakított ki. Olvashatunk gömb-, félgömb-, lencse-, gomba-, körte-, csepp-, ovális és ritkán kúp alakú fülesgombokról. Ezeknek a formáknak a megvizsgálása után – Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén előkerült fülesgombok alapján⁶ – törekedtem a részletes tipologizálást elvégezni.

A gömb alakú fülesgomboknál előfordul, hogy a szakirodalom megkülönböztet lapított gömb alakú gombot, de a legtöbb esetben az enyhén- és erősen lapított gömbformát is egységesen gömb alakúnak nevezi. Úgy véltem, hogy célszerű ezeket megkülönböztetni, hiszen öntési technikájukban is különbözőek; a sima gömb alakúak általában üregesen, két félből öntöttek, míg az enyhén- és erősen lapított típusúak tömören öntöttek [1. tábla 1].

Ismeretes a félgömb alakú változat is, azonban számbeli megjelenése semmiképp sem kötődik a gömbtípusokhoz, ritkán gombolta őseink viseletét, s minden esetben tömören öntött [1. tábla 2].

A legtöbb esetben a gomba és a lencse alakú fülesgomb kifejezés alatt ugyanazt a formát értik, az általam kialakított rendszerben a gomba alakú kifejezést használok, melyen belül lapított típust is elkülönítettem. Ennek a típusnak a kialakítása minden esetben tömören öntött [1. tábla 3].

A körte alakú fülesgomb [2. tábla 1] megnevezés az, melyet nem túl következetesen használ a szakirodalom, többször a csepp- [2. tábla 2] vagy az ovális formát⁷ [2. tábla 3] is körte alakúnak határozzák meg. A körte alakú gombokhoz kis félgömbben végződő, esetleg bikónikus formájú vagy erősen hasasodó formai variánsokat soroltam, tehát 3 variációt különböztettem meg. Technikai kivitelük szerint – a gömbtípusokhoz hasonlóan – üreges és tömören öntött kialakításúak is lehetnek.

A kúp formájú fülesgomboknak két típusa képviseltette magát a vizsgált területen. Az egyik a „sima” kúp alakú, a másik az általam tagolt testűnek nevezett forma, s mindkét típus tömören öntött [2. tábla 4].

Hajdú-Bihar megyében három nagy sírszámú, hitelesen feltárt temetőben került elő több olyan temetkezés, ahol az elhunytak ruháit fülesgombok kapcsolták. Ezek közül két temető – Hajdúszoboszló–Árkoshalom⁸ és a Püspökladány–Eperjesvölgy⁹ – a 10. század elejétől a 11. század végéig volt használatos. A harmadik temető Sárrétudvari–Hízóföld,¹⁰ amelyet a 10. század első harmadában nyitottak, s a 970-es évekig használtak,¹¹ tehát 11. századi leletanyagról ebben az esetben nem beszélhetünk.

⁵ SZÓKE 1962, 79.

⁶ A vizsgált terület fülesgombokkal kapcsolatos adatbázisa: ANDRÁSI 2015.

⁷ Az általam kialakított tipológiában két külön típust képviselnek. A csepp alakú „hasasodóbb” mint az ovális, utóbbi „tojásdad” formájú.

⁸ M. NEPPER 2002, 58–107.

⁹ M. NEPPER 2002, 128–358.

¹⁰ M. NEPPER 2002, 296–358.

¹¹ RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996, 245.

A Rétköz területén az egyetlen teljesen feltárt, nagy sírszámú temető Ibrány–Esbó-halom, ahová a 10–11. század folyamán temetkeztek,¹² hasonlóan a püspökladány–eperjesvölgyi és a hajdúszoboszló–árkoshalmi temetőhöz. Ibrányon több temetkezésben is előfordultak fülesgombok, számuk azonban lényegesen kevesebb, mint a fentebb említett Hajdú-Bihar megyei temetőkben, s a gombok formai kialakítása is homogénebb.

Formai és technikai szempontok alapján mind a négy temetőben az üregesen, két félből öntött gömb alakú gombok fordultak elő a legnagyobb számban. A gomba, lapított gomba alakú fülesgomb a Hajdú-Bihar megyei nagy sírszámú temetőkben szintén gyakori típus,¹³ ellentétben Ibrány–Esbó-halommal, ahol a gomba alakú variáns nem fordult elő. Azonban a Rétköz több lelőhelyén is megjelent a gomba formájú fülesgomb, méghozzá ez az egyik leggyakrabban előforduló formai variáns ezen a területen.

A körte alakú gombok Hajdúszoboszló–Árkoshalmon, Püspökladány–Eperjesvölgyön és Sárrétudvari–Hízóföldön ugyan kis számban, de előfordultak.¹⁴ A félgömbben végződő és az erősen hasasodó, illetve a bikónikus típus is megjelent a megyében. Utóbbi típus a Rétköz területén is képviseltette magát, azonban nem az ibrányi temetőben, hanem Demecser–Borzsovapuszta, Dinnyés-hegyen.¹⁵ Technikai kivitelük szerint – tömören és üregesen öntötték – a vizsgált régióban fele-fele arányban oszlanak meg.

A félgömb-, csepp-, ovális és kúp alakú fülesgombok még a körte formájúaknál is ritkábban, csupán 1–2 sírban voltak jelen, még a nagy sírszámú temetőkben is. A félgömb- és az ovális alakú típus csupán Hajdú-Bihar megyében fordult elő, a Rétköz területén ezek a formai variánsok egyelőre ismeretlenek az általam vizsgált temetőkben. Azonban a csepp- és a kúp alakú variáns már a Rétközben is megjelenik.

2.1. A fülesgombok díszítésmódjai

A bronz fülesgombokat néhány esetben valamiféle díszítéssel látták el – bár a legtöbb sima felületű –, s akadnak olyan visszatérő elemek, melyeket akár típusonként is elkülöníthetünk.¹⁶ A gombok dekorálása a legtöbb esetben a gömb és gomba alakúakon figyelhető meg, ami annak is köszönhető, hogy ezek a legelterjedtebb típusok.

A gömb alakúak egyik jellegzetes díszítési módja a gömbtest felénél – illetve attól kicsit lejjebb –, vízszintesen futó két párhuzamos árok/sekély vonalszerű bemélyedés, s ez alatt sugaras rovátkolás [3. tábla 1].

A gomba alakú fülesgombok általános díszítésmódja a sugarasan rovátkolt „fejrész”, azaz a fülesgomb alja [3. tábla 2]. A gomba variánst már több esetben ékesítik – bár nem látványosan nagyobb számban –, mint a gömbtestűeket.

¹² ISTVÁNOVITS 2003, 365–384.

¹³ Az orosz szakirodalomban a tömören öntött gömb- és gomba alakú típusok ismereteseek, mint kaftánt záró tárgyak, így ennek a két formai variánsnak a keleti eredete bizonyos (MIKHAILOV 2005, 57; 2. ábra). A Kárpát-medencében a 10. század első harmadától jelen vannak, s a 11. századi sírokban is előfordulnak.

¹⁴ A sírokban egyesével, esetleg más típusú gombbal kerültek elő.

¹⁵ ISTVÁNOVITS 2003, 36.

¹⁶ A hajdúszoboszló–árkoshalmi temető 24 darab fülesgomb anyagából 3 darabról, a püspökladány–eperjesvölgyi temető 44 darab gombjából 8 darabról, Sárrétudvari–Hízóföld 91 darab példányából 7 gombról mondható el, hogy valamilyen díszítéssel látták el a felületüket. Ibrány–Esbó-halom 14 gombjából csupán 1 darab ékeesebb.

A Rétköz területén a gomba alakú gombok díszítése színesebb palettát mutat, mint Hajdú-Bihar megyében. A gomba formájú fülesgomboknál a Rétköz régióban nem csak az általánosabb, sugarasan bekarcolt rovátkák jelennek meg, hanem vannak igényesebb kivitelűek is. Tiszebercel–Mezőgazdasági Szakiskola 16. sírjában és Tiszabercel–Ráctemető 4. temetkezésében a gomba alakú fülesgombokon rozettaszerű díszítés figyelhető meg. Mindkét temetőben 1-1 példány látott napvilágot [3. tábla 3].

A körte alakú fülesgombok felületét általában gerezdekkel, bordákkal látják el [3. tábla 4]. Ezen típusból a hajdúszoboszló–árkoshalmi temető 240. sírját emelném ki, mely egy erősen hasasodó variáns, s a 11. századra datálható.¹⁷ Felületén mély gerezdek figyelhetők meg, mely a keltezés szempontjából fontos jelenség. A mélyebb gerezdes díszítés az általam vizsgált területen a gömb, csepp és körte alakú példányoknál is megfigyelhető, mely igen jelentős, hiszen ezek a típusok is a 11. századi temetőrészekből kerültek elő, így az általam vizsgált területen korhatározó jelenség.¹⁸ A 10–11. század során használt nagy sírszámú temetők közül ez az állítás Püspökladány–Eperjesvölgy esetében figyelhető meg a legszebben. Az 542. és 582. temetkezésben a gömb alakú, üregesen öntött, füles félgombok mélyen gerezdelt kialakításúak, felületükön kisebb vájatokat képeztek. Ez a díszítésmód egyik 10. századi temetőben, temetőrészben sem jelent meg Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén [3. tábla 5]. Szintén a püspökladányi temetőben, a 289. sírban ugyancsak mélyen gerezdelt testű fülesgomb látott napvilágot. Ez a típus csepp alakú,¹⁹ s csak az alsó harmadában figyelhető meg ez a díszítési mód. Ez a formai variáns is a 11. századi temetőrészből látott napvilágot.

3. A fülesgombok előfordulása a férfi, női és gyermektemetkezésekben

A fülesgombok elsősorban a női viselet részét képezték az általam vizsgált temetőkben, kirívóan magas a női sírokban előforduló gombok száma a férfiakéhoz képest.²⁰ A típusokat tekintve semmiféle szabályosságot nem lehet megállapítani, hisz nemtől és kortól függetlenül megjelentek; így fiatalabb és idősebb női- és férfitemetkezésben, illetve gyermeksírokban is az összes formai variáns kimutatható.

A 11. századi fülesgombok Hajdú-Bihar megyében a női és gyermeksírok leleteit képezték, férfisírból nem kerültek elő. A Rétköz egyetlen, 11. századi fülesgombbal rendelkező

¹⁷ M. NEPPER 2002, 97.

¹⁸ ANDRÁSI 2015, 19. táblázat.

¹⁹ A többi csepp alakú bronz fülesgomb a vizsgált régióban nem díszített, illetve az ovális típusúak sem.

²⁰ A legtöbb fülesgomb Sárrétudvari–Hízóföldön fordult elő; 39 sírban jelentkezett, ebből 26 női temetkezéshez köthető, 7 esetben zárta férfi öltözkését, továbbá 2 fiatal- és 3 gyermek sírjában került elő. Püspökladány–Eperjesvölgyön a 29 fülesgombot tartalmazó sírból 15 köthető női temetkezéshez, 4 sírban férfi vázon került elő, illetve egykor 1 fiatal, és 8 gyermek ruháját fogták össze fülesgombokkal. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon és Ibrány–Esbó-halmon a fülesgombok száma jóval kevesebb, mint az előbb említett temetők esetében, bár a női temetkezésekben előforduló gombok aránya ezeknél a temetkezőhelyeknél is kimagasló. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon a 14 fülesgombot tartalmazó sírból 9 köthető női, 2 férfitemetkezéshez, illetve 1 darab fiatal, 1 gyermek, 1 pedig csecsemő sírhoz. Ibrányon 8 sírból került elő fülesgomb, ebből 3 darab nő, 2 leány, 1 pedig gyermek vázán látott napvilágot, s fülesgomb csupán 1 férfi viseletét kapcsolta össze. Egy sírban nem volt meghatározott az elhunyt neme.

sírja Tiszabercel–Újsor 27. temetkezéséhez köthető.²¹ A sírban fekvő nemét nem állapították meg, azonban a csüngős bronz ingnyakveretek arról árulkodnak, hogy nő sírja lehetett.²²

A férfiviseleten a fülesgombok ritka megjelenésére, s a 11. században a gombok megritkulására véleményem szerint két magyarázat kínálkozik: vagy szerves anyagból készült, ún. száragombokat – kötött gombok –, esetleg szalagokat alkalmaztak a ruhák kapcsolására,²³ így az nem maradt meg a jövő számára, esetleg számolhatunk a hajdani, keleti eredetű viselet átalakulásával, lassú háttérbe szorulásával is.

3.1. Kronológiai konklúziók

Az általam vizsgált területen a 10. század első harmadától a 11. század végéig keltezhető sírokból egyaránt előkerültek fülesgombok, azonban nem egyforma arányban: a 11. századra igen megritkul használatuk Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén is. A legtöbb fülesgomb a sárrétudvari–hízóföldi temetőből került elő, melyet csak a 10. század során használtak. Azonban a többi temetőben is a gombok többsége a 10. századi temetőrészben jelent meg. A hajdúszoboszló–árkoshalmi temetőben a 14 fülesgombot tartalmazó sírból csupán 5 sír datálható a 11. századra (39., 72., 85., 151., 240. sírok) a püspökladány–eperjesvölgyi temetőben 7 esetben 11. századi a fülesgomb (260., 289., 295., 299., 459., 542., 582. sírok), s Ibrány esetében csak a 10. századi temetőrészben gombolták az öltözeteket. Azonban a Rétköz területén is előkerült 11. századra datálható fülesgomb, mely Tiszabercel–Újsor 11. századi temetőrészéből látott napvilágot, csupán egyetlen sírből (27. sír).²⁴

Hajdú-Bihar megyében a legkorábbi példányok Biharkeresztes–Bethlen Gábor utca 25. lelőhelyen, leletmentés során feltárt két sírből kerültek elő. A fülesgombok üregesen, két félből öntött, gömb-,²⁵ illetve tömören öntött gomba formájúak, melyek anyaga bronz. Tehát a legáltalánosabb és leggyakrabban előforduló formai variációk már a legkorábbi temetők viseleti elemei között megtalálhatóak. A női temetkezésből előkerült rombusz alakú ingnyakdíszek, a svasztikás hajfonatkorong, s a fiatal férfi íjával, részleges lovastemetkezéssel ellátott sírja a 10. század első felére keltezhető.²⁶

Hajdúböszörmény–Bodaszőlő, Bödőskút temető egykori népességének leletanyaga szintén a korai temetkezésekhez köthető. Ezt támasztják alá az ezüsből készült csüngős ingnyakdíszveretek, az aranyozott ezüst, áttört övveretek²⁷ archaikus motívuma, a fűrész alakú ezüst amulett, s a gyűrűt szélű pajzs alakú szemfedőlemezek.²⁸ A temetőben üregesen öntött, díszített gömb és gomba alakú gombok fordultak elő, így megállapítható, hogy már a dekoratívabb példányok is megjelennek a 10. század elején. Továbbá a 10. század első két-

²¹ ISTVÁNOVITS 2003, 202.

²² A sír leletanyagába tartozik egy – elveszett – nyílhegy is, de az is elképzelhető, hogy inkább ár vagy más vaseszköz lehetett, hisz női sírokban a nyílhegy nem jellegzetes, esetleg bajelhárító funkcióval rendelkezhetett.

²³ A Kaukázus hegyeiben, Közép-Ázsiában jól konzerválódott 13–14. századi mongol viseleten jól látható, hogy nem fém, hanem szerves anyagból készült rögzítő gombokat, szalagokat alkalmaztak. Időben a honfoglalás korától távol állnak, így párhuzamot nem vonnék, azonban a szerves anyaggal való ruha rögzítésére kitűnő példa (ROSSI–ROSSI 2004, 44, 49).

²⁴ A Rétköz területéről több 11. századra datálható fülesgombot nem találtam.

²⁵ A fül és a test találkozásánál előforduló borda is megjelenik a korai példányokon.

²⁶ M. NEPPER 2002, 29.

²⁷ Az övveretes temetkezések többsége a 10. század első két harmadára keltezhető (RÉVÉSZ 1996, 131).

²⁸ M. NEPPER 2002, 56.

harmadára keltezhető temetők sorát Sárrétudvari–Poroshalom gazdagítja, ahol Hajdú-Bihar megye honfoglalás kori anyagának talán legkiemelkedőbb szépségű darabjai kerültek elő.²⁹ A temető harmadik legrepresentatívabb temetkezésében – mely a 9. sír – díszített félgömb alakú fülesgombok kapcsolták egykor a nő öltözékét, tehát ennek a típusnak is alátámasztott a korai használata.³⁰

A sárrétudvari–hízóföldi temető nyitása a 10. század első kétharmadában történt – a 10. század második harmadában használták a temetőt a legintenzívebben –, megszűnése a 970-es évekre tehető.³¹ A fülesgombokat tartalmazó sírok az egész temető területén megjelentek. Püspökladány–Eperjesvölgy esetében is megállapítható, hogy a 10. századi temetőrészen sűrűn fellelhetők a fülesgombok, ugyan elszórtabban mint Sárrétudvari esetében, de az összes formai változatuk, s a tömören, illetve az üregesen öntött gombok egyaránt jelen vannak Püspökladányon is.³² Utóbbi temető nyitását is a 10. század elejére keltezik, azonban a 11. század végéig folyamatosan használatban volt.³³ A 11. századi temetőrészről 2 olyan sírból is előkerült fülesgomb, ahol érem is a leletanyag részét képezi. Az 542. sírban I. Szent István dénárának (997–1038) törmeléke látott napvilágot az üreges kialakítású gömb alakú, gerezdes díszítésű félgömb mellett; továbbá az 582. temetkezésben Salamon kissé körülnyírt dénára (1063–1074) került elő, mely sírban szintén egy mélyen gerezdelt díszítésű, nagyobb méretű, üreges gömb alakú fülesgomb gombolta egykor az elhunyt ruháját. A Salamon dénár alapján tehát biztosan megállapítható, hogy a 11. század második felében, végén még használták a fülesgombokat a püspökladányi temetőben. A 289. sír csepp alakú, gerezdelt testű fülesgombjának 11. századi használatát a sodrott hurkos kampós végű bronztorques – mely a 10. század végétől,³⁴ a 11. század közepéig, harmadik negyedéig keltezhető tárgy³⁵ – egyértelműen bizonyítja. További négy sír (260., 295., 299., 459. sírok) esetében, a leletek nem hordoznak magukban kronológiailag értékes jelleget.³⁶ A hajdúszoboszló–árkoshalmi temető szintén a 10–11. század során használt, melybe a 10. század első felétől a 11. század végéig temetkeztek.³⁷ A 11. századi temetőrészhez 5 temetkezés köthető, azonban ebből 2 sírban (72., 85. sírok) csak fülesgombok láttak napvilágot – mellettük más lelet nem jelentkezett –, s mindkettőben lapított gomba alakú típus kapcsolta az öltözéket. A 39. temetkezésben az üreges, gömb alakú fülesgomb mellett egy vaskapocs került elő, így ez sem datálja pontosabban a sírt a 11. századon belül. A 151. temetkezésben egy 5 ezüstszálból fonott gyűrű helyezkedett el a vázon, az üreges, gömb alakú fülesgomb mellett, mely gyűrűtípus a 11. század elején jelent meg, s a század vége felé ment ki a divatból.³⁸ A 240. temetkezésben a

²⁹ M. NEPPER 2002, 402–403.

³⁰ M. NEPPER 2002, 402.

³¹ M. NEPPER 2002, 358.

³² Hogy az ovális, körte és csepp alakú példányok pontosan mikor jelentek meg, további kutatást igényel, hisz számuk elenyésző a gömb és gomba alakúakhoz képest. A sárrétudvari–hízóföldi és a püspökladány–eperjesvölgyi temető azon sírjaiban, melyben ezek a típusok előfordultak, a sírok belső kronológiájának kidolgozása szükséges, akárcsak további térségek temetőinek vizsgálata.

³³ M. NEPPER 2002, 220.

³⁴ A vékony szálból sodrottak, már a 10. század közepén is megjelennek, a vastag huzalú példányok a 11. század 20-as éveitől jöttek divatba (ISTVÁNOVITS 2003, 291).

³⁵ SZABÓ 1980, 62.

³⁶ ANDRÁSI 2015, 19. táblázat.

³⁷ M. NEPPER 2002, 107.

³⁸ SZÓKE–VÁNDOR 1987, 74.

mélyen gerezdelt testű, erősen hasasodó körte alakú füles félgomb erősen kopott, csüngős bronz ingnyakdíszeretek alsó tagjával együtt került elő, mely ruhaveretek a 10. század elejétől a 11. század második harmadának végéig keltezhetőek,³⁹ tehát a fülesgomb nem lehet későbbi ennél az időintervallumnál.

A Rétköz területén bonyolultabb a datálás, hisz csak Ibrány esetében beszélhetünk hitelesen feltárt, nagy sírszámú temetőről – ahol fülesgomb is előkerült –, a többi temető igen töredékes, kis sírszámú. Így a lelőhelyek keltezését gyakran egy-egy tárgy vagy jelenség (például lovas temetkezés) alapján állapították meg.⁴⁰ A fülesgombok korai használatára Rétközberencs–Paromdomb 2. sírjában⁴¹ előkerült aranyozott ezüst palmettás övveretek, és az ún. virágmintával osztott indadíszes darabok – melyek a Felső-Tisza-vidéken a 10. század eleji ötvösközpont termékei voltak⁴² – utalnak. A sírban az általános üreges kialakítású gömb- és a változatos díszítésű gomba formájúak mellett, a kúp alakú típus is megjelent – melynek teste tagolt –, így ennek a formának is alátámasztott a korai használata. Tiszabезд–Harangláb-dűlő temető használata a 10. század 2. harmadára tehető, s talán átrnyúlik a 3. harmad elejére.⁴³ A sírokból üreges gömb-, gomba- és tagolt testű kúp alakú típus került elő.

A Rétköz területén négy, 10–11. század során használatos temetőről van tudomásunk, ahonnan előkerültek fülesgombok; ezek a következők: Gáva–Vásártér, Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola, Ibrány–Esbó-halom, Tiszabercel–Újsor. Ezen temetkezőhelyek közül csupán az utóbb említett temető – Tiszabercel–Újsor – egyetlen sírjából került elő a 11. a századi temetőrészből fülesgomb, azonban ebben az esetben a 10. századi temetőrészen nem kapcsolta gomb egyik viseletet sem. A gáva–vásártéri köznapi temető használata minden bizonnyal a 10. század középső harmadában megindult, s használata a 11. század utolsó harmadáig keltezhető.⁴⁴ A 28. sírban üreges kialakítású, díszített gömb alakú- és lapított gomba alakú bronz fülesgombok kerültek elő, melyek a 10. századi temetőrészhez köthetőek, a lemezgömböcskés, gömbsorcsüngős fülbevaló⁴⁵ és a széles bronz lemezkarperec alapján.⁴⁶ Ibrány–Esbó-halom temetőjének nyitása a 10. század közepe környékére – a 940-es évekre – tehető. A temető nyitásának idejét a 197. kettős sírből előkerült dirhem utánzata adja meg.⁴⁷ Ebben a sírban – ugyan a dirhem a 197/b sírből való –, pontosabban a 197/a temetkezésben 5 db, két félből öntött, gömb alakú bronz fülesgomb gombolta a viseletet. A temető korai temetkezéseihez köthető még a 188. sír, melyben egy tömör, öntött és egy díszített gömb alakú fülesgomb látott napvilágot, mellettük 2 db vékony, nyitott hajkarika. A 10. század második feléhez 6 temetkezés köthető, melyekben fülesgomb került elő (145., 168., 172., 193., 218., 231. sírok).⁴⁸ Ezekben a sírokban a gombok egy kivételével mind bronzból készültek.⁴⁹ Formájukat, kialakításukat tekintve üreges gömb-, tömör, enyhén lapított gömb, illetve üreges csepp formájúak. Amint már említettem, érdekes jelenség, hogy Ibrányon

³⁹ BALINT 1991, 123–132.

⁴⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 444.

⁴¹ A sírban lovával, íjfelszerelésével eltemetett férfi feküdt.

⁴² RÉVÉSZ 1996, 112–114.

⁴³ ISTVÁNOVITS 2003, 440.

⁴⁴ ISTVÁNOVITS 2003, 365.

⁴⁵ Ez a fülbevaló típus a 10. század elejétől, a 11. század elejéig volt használatos (RÉVÉSZ 1988, 141–159).

⁴⁶ ISTVÁNOVITS 2003, 365.

⁴⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 373.

⁴⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 372, 184. kép.

⁴⁹ A 145. sírban volt a Rétköz egyetlen aranyozott bronz fülesgombja (ISTVÁNOVITS 2003, 89).

gomba alakú fülesgomb nem került elő, továbbá a 11. századi temetőrészben egyáltalán nem fordult elő fülesgomb. Ennek oka az lehet, hogy az ezredforduló táján új családokat telepítettek erre a területre,⁵⁰ s az ő hagyatékukból ez a tárgytípus hiányzik. Tiszabercel–Ráctemetőt az ibrányi temetővel egy időben nyithatták (a 940-es években), azonban Ráctemetőn 11. századra utaló leletanyag nem került elő.⁵¹ A temetőben sima és rozettás díszű gomba alakú bronz fülesgomb, két félből, szintén bronzból öntött gömbtestű gomb található, illetve az egyetlen vasból készült fülesgomb is innen került elő. Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola temető nyitásának időpontja nem egyértelmű a 10. századon belül, hisz nem teljesen feltárt, azonban az bizonyos, hogy a 11. század második feléig, végéig használták a temetőt, melyet a 4. sír I. András pénze (1046–1060) támaszt alá. Azonban a 11. századi temetőrészről nem került elő fülesgomb, csak 10. század végi környezetben láttak napvilágot üreges gömb- és gomba alakú gombok. A Rétköz egyetlen 11. századra datálható fülesgombja Tiszabercel–Újsor 27. sírjában gombolta az elhunyt ruháját, keltezését a bordázott S végű hajkarika támasztja alá.⁵² Ez a tárgytípus a 11. század második felében terjed el, s használatának felső időhatára IV. Béla kora (1235–1270).⁵³ Ebből a sírból egy üregesen öntött, gömb alakú, díszítetlen fülesgomb látott napvilágot. A temető a 11. század második feléig volt használatban – melyet az előbb említett hajkarika típus példáz –, így a Rétköz területén a fülesgombot tartalmazó sírok használatának felső határát ez a lelet mutatja, a jelen kutatásaim szerint.

Ezek alapján megállapítható, hogy mind a két térség korai sírjaiban, tehát a 10. század első két harmadában már megjelentek az üregesen és tömören öntött gömb-, és gomba formájú, illetve a lapított kialakítású fülesgombok, ezen belül a díszített példányok is. A Rétköz területén már a tagolt testű kúp alakúra is van példa, Hajdú-Bihar megyében pedig a félgömb formájúra. Ezek a formák a 10. század során használatban maradtak, s, hogy pontosan mikor hagytak fel a különböző formák öntésével, ahhoz finomabb kronológia kidolgozása szükséges.

A 11. századi temetőrészekben az üregesen öntött, gömb alakú gombok használatban maradtak mind a két térségben, azonban az üreges és tömör kialakítású körte, a tömören öntött gomba és félgömb alakúak csak Hajdú-Bihar megyében gombolták az öltözetet az általam vizsgált temetőkben még a 11. század során is. A körte és a félgömb alakúak is csak 1–2 példányban, a gomba alakúak pedig csak Hajdúszoboszló–Árkoshalmon fordultak elő. Nagyobb számban az üreges kialakítású gömb alakúak maradtak használatban, azon belül is a sima felületű és a mélyen gerezdelt változatok.

3.2. A fülesgombok előfordulása a különböző társadalmi rétegeknél

A fülesgombok formai variánsain kívül igen fontos annak vizsgálata, hogy milyen anyagból készültek a gombok. A bronztól eltérő anyagú gombok száma rendkívül alacsony, s a leggazdagabb sírokban is ugyanolyan formájú, anyagú fülesgombok kerültek elő, mint azokban a temetkezésekben, ahol nagyon szegényes a leletanyag, vagy egyáltalán nincs más lelet az

⁵⁰ RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996, 42; ISTVÁNOVITS 2003, 384.

⁵¹ ISTVÁNOVITS 2003, 428.

⁵² ISTVÁNOVITS 2003, 430.

⁵³ SZÓKE 1962, 89.

elhunyt sírjában a fülesgombokon kívül. Esetleg számbeli különbség figyelhető meg, tehát a nagyon szegényes sírokban 1, esetleg 2 db gomb lát napvilágot. Az általam vizsgált területen csupán 2 db aranyozott ezüst- és 1 db aranyozott bronz példány került elő, előbbi Sárrétudvari–Hízóföld 136. sírjában,⁵⁴ utóbbi Ibrány–Esbó-halom 145. temetkezésében⁵⁵ gombolta az egykori öltözetet, s mindkettő női sírhoz köthető. Leletanyaguk gazdag, hisz Sárrétudvarin félhold alakú, bizánci arany fülbevalópár került elő az aranyozott ezüst, csepp alakú fülesgomb mellett; Ibrányon kéttagú csüngős bronz ingnyakveretek díszítették az aranyozott bronz fülesgombbal ellátott leány egykori viseletét. Azonban akadtak gazdagabb temetkezések Hajdú-Bihar és a Rétköz területén is – mint a poroshalmi 1. sír,⁵⁶ vagy a rétközberencsi 2. temetkezés,⁵⁷ ahol lovukkal eltemetett harcosok feküdtek, teljes övgarnitúrájukkal felszerelve –, de bronzból készült gombok ékesítették öltözetüket.

Összefoglalva elmondható, hogy a fülesgombok minden társadalmi réteg temetkezéseiből egyaránt napvilágot láttak,⁵⁸ s nem egyértelműen jelzik viselőjük társadalmi vagy anyagi helyzetét.⁵⁹

4. A fülesgombok viseletben betöltött szerepe

A fülesgombok sok esetben nem eredeti viseleti helyükön látnak napvilágot a sírban. A temetkezésekben kis méretükből adódóan és a bolygatások következtében elmozdulnak, így a ruhák gombolásának kérdése nem minden esetben egyértelmű. A gombok rögzítése a következő módon történt: a gombok fülét átdugták az anyagon és a fonák oldalon, a fülékbe húzott bőrszíjjal vagy szövethől varrott szalaggal, esetleg zsinórral rögzítették [4. tábla 1].⁶⁰

A szakirodalom által sem megfejtett kérdés, hogy felső- vagy alsóruházatot, esetleg mindkettőt gombolták-e ezen tárgyakkal. Véleményem szerint inget is kapcsolhattak, hisz kis méretükből adódóan – átlagos méretük 1,2 cm – nem biztos, hogy minden esetben alkalmasak lehettek kaftán gombolására, azonban a tömören öntött, nagyobb példányok minden bizonnyal kaftánt rögzítettek. Ennek szemléltetésére két sír gombanyagát hasonlítottam össze: a püspökladányi 207. temetkezést és a sárrétudvari 53. sír fülesgombjait; mindkét sírban a gombok egykoron női öltözeteket kapcsoltak. Ezen sírok gombjai az átlagostól eltérő adatokkal rendelkeznek, így nem feltétlenül célravezető általános megállapításként kezelni azt, miszerint a kisebb gombok csak inget gombolhattak; azonban a méretbeli különbségek elgondolkodtatóak. A püspökladányi sír tömören öntött, gömb alakú fülesgombokat is tartalmaz, melyek közül az ép példány 1,75 cm, súlya 6 gramm. A sárrétudvari temetkezés két felből öntött darabjai a 2 grammot sem érik el – az eredeti állapotát megőrzött példány sem –, s magasságuk 1,2–1,5 cm körüli. Tehát az öntési technikák közötti különbség az, ami igazán szembeötlő, ebből adódik a nagy súlykülönbség is.⁶¹

⁵⁴ M. NEPPER 2002, 323.

⁵⁵ ISTVÁNOVITS 2003, 89.

⁵⁶ M. NEPPER 2002, 394–395.

⁵⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 176–178.

⁵⁸ RÉVÉSZ 1996, 98.

⁵⁹ Ez a jelenség a hajkarikák esetében is megfigyelhető (RÉVÉSZ 1996, 79).

⁶⁰ KÓHEGYI–KNOTIK 1982, 198; SIPOS (é.n.), 12.

⁶¹ A fülesgombok adatait Csutak Tünde adta meg számomra.

Az általam vizsgált területek változatos képet mutatnak abban a tekintetben, hogy hol helyezkedhettek el a ruházaton a fülesgombok. A sírokban sok esetben 1–2 fülesgomb fordult elő a vázon, azonban ezek változatos módon voltak egykor az öltözékekre felvarrva. Az alsó- és felsőruhán kívül a viselet más elemeihez is használhattak eleink fülesgombokat, például az öv vagy a süveg esetében. A nők gyakran viseltek textil övet, ezek anyaga lehetett selyem vagy valamilyen szövött pánt.⁶²

Mind a négy hitelesen feltárt, nagy sírszámú temetőben, illetve a kisebb temetőrészekben is megfigyelhető, hogy 1 db gömb vagy gomba alakú⁶³ fülesgomb volt rögzítve az elhunyt egykori öltözkén. Ezek főképpen – nemtől, kortól függetlenül – a jobb vagy bal oldalon, a kulcscsontok fölött, a váll környékén helyezkedtek el, minden bizonnyal a kaftán gallérját/szárnnyát gombolhatták.⁶⁴

A kulcscsont mindkét oldalán – vagy annak környékén – Sárrétudvari–Hízófüldön 6 sírban (31., 127., 134., 167., 225., 248. sírok) jelent meg fülesgomb,⁶⁵ s ezek csupán női temetkezésekhez köthetők. Továbbá, Hajdúszoboszló–Árkoshalmon, a 226. sírban kerültek elő hasonló módon fülesgombok, szintén női vázról. Ennek a viseleti módnak talán az egyik megoldása, hogy a kaftán mindkét vállára, mellkas környékére lehajtott gallért gombolta, esetleg az egyik gomb belül gombolta a viseletet,⁶⁶ s a másik oldalán kívül. A harmadik elképzelést a Kaukázus ÉNy-i részén elhelyezkedő Moščevaja Balka egyik lelete reprezentálja.⁶⁷ A temető különlegessége, hogy a temetkezésekben a szerves anyagok kitűnően konzerválódtak, s időben a honfoglalás korától sem állnak messze, a 8–10. századra keltezhetők. Az egyik temetkezésében egy kisleány ruhájának maradványán, valamivel a gallér alatt 2 db gömb alakú, tömören öntött fülesgomb van felvarrva. Szerepük különlegessége, hogy nyaklánc függesztésére szolgálnak, amely üveggyöngyökből és különböző bajelhárító funkcióval bíró amulettekből áll, mint pl. a medvekarom.⁶⁸ Elképzelhető, hogy hazánkban is viselték úgy a nyakláncot, mint az előbb említett kaukázusi lelőhelyen, s ez a tárgy típus korábban a szakirodalomban fel nem merült használati lehetőségeire hívja fel a figyelmet. A kulcscsontoknál gombok, s a mellkasnál gyöngyök Hajdúszoboszló–Árkoshalom 226. temetkezésében fordultak elő: a bal kulcscsontnál és a jobb állkapocs környékén 1-1 gömb alakú fülesgomb került elő, a nyaktájékon pedig különböző gyöngyök és átlukasztott róka-fog a fűzér részeként [4. tábla 2].⁶⁹

Érdekes jelenség, amikor a koponya környékén, a fül tájékán – a legtöbb esetben a jobb oldalán – jelent meg egy vagy kettő bronzgomb, továbbá több esetben a koponya alatt is előkerültek. Erre magyarázat lehet, hogy szerves anyagból készült süvegre, fejfedőre voltak felvarrva és valamilyen fül- vagy tarkóvédő anyagot gombolhattak fel, mikor nem kellett a hideg ellen védekezni. Esetleg fátyolt is rögzíthettek. E viseleti mód bemutatására

⁶² SEILER-BALDINGER 1981, 57–58.

⁶³ Az egyszerű gömb és gomba alakúakon kívül a lapított változataik is előfordultak.

⁶⁴ A sírok eredeti dokumentációjának felhasználását a Déri Múzeum adattárából bocsátottak a rendelkezésemre.

⁶⁵ A kulcscsontok környékén üregesen öntött gömb és gomba alakú típusok fordultak elő.

⁶⁶ A kaftán egyik oldalát belülré hajtották, a másikat kívülré – tehát keresztben –, így működhetett ez a megoldás. Az orosz nyelvű szakirodalomban a „szogd kaftánként” ismert viseletnél jellemző, hogy a legfelső gomb belül helyezkedik el, s a kaftán a térd alá ér és végig nyitott (KÜRTI 1978–79, 34–35; E. NAGY–BÍRÓ et al. 2010, 19).

⁶⁷ IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 9, 12.

⁶⁸ IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 46–47.

⁶⁹ M. NEPPER 2002, 94.

Moščevoja Balka ismét felhasználható: egy bőrből készült fejfedő is napvilágot látott a temetőben, amelynek a bal oldalára egy gomb volt felvarrva.⁷⁰ Ez esetben a fejfedő egyik oldalán egy szalag lehetett valamilyen módon – valószínűleg varrással – rögzítve, melyet az áll alatt vezethettek el, s a másik oldalon elhelyezkedő gomb pedig a szalag másik felét kapcsolta. Ezzel biztosíthatták, hogy a fejen maradjon a fejfedő, illetve, hogy a zord időben a fülvédő jobban rásimuljon a fülre, esetleg fel is köthették a fül- és tarkóvédőt [4. tábla 3].

Hajdú-Bihar megyében több temető esetében is előfordult a fej környékén gomb, ebben az esetben a tömören és üregesen öntött gömbtípusok a jellemző formák. A Rétköz területén csupán egy esetben, Ibrányon látott napvilágot a koponyánál fülesgomb, mely azonban csepp alakú. A sírokban nők és gyermekek feküdtek, az általam vizsgált területen férfiaknál nem jellemző, hogy fejfedőjüket/süvegüket fülesgombok kapcsolták volna.

A kezek környékén is több alkalommal fordultak elő fülesgombok bolygatatlan sírokban. Ezeknél az eseteknél elképzelhető, hogy mandzsettaszerű ruhaujj gombolására szolgálhattak.⁷¹ A püspökladányi temető 278. sírjában 2 db gömb alakú bronzgomb került elő a kisujj és a jobb alkar két csontja között, s női sírhoz köthetőek.⁷²

A Rétköz területén a tiszbezdédi 10. temetkezésben egy férfi bal alkarcsontja mellett találtak 3 db üreges gömb alakú bronzgombot, a 14. sírban pedig egy nő jobb és a bal alkarcsontjának közepénél egyet-egyet: az egyik gomb tagolt kúp alakú, a másik üregesen öntött, gömb alakú. A sárrétudvari temető 128. temetkezése igen különleges, hisz 7 db két félből öntött, gömb alakú fülesgomb jelentkezett egy férfi jobb csuklója körül, s alatta keskeny bőrpánt maradványai is megfigyelhetők voltak, mely bőrcsíkra minden bizonnyal a gombokat varrták fel.⁷³ Ez igencsak egyedi megjelenése a gomboknak, hisz mandzsettaként meglepő lenne a 7 db fülesgomb rögzítése, így elképzelhető, hogy karperecszerű díszítésként funkcionálhattak.

4.1. A több gombbal záródó viseletek

A honfoglalás korában a több gombbal záródó viseletek is igen színes palettát mutatnak. Az öltözék záródhatott középen, jobb- vagy bal oldalon, ferdén vagy duplasorosan.⁷⁴

A középen záródó viselet a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Karos–Eperjesszög II. temetőben szépen kimutatható.⁷⁵ A 20. temetkezésben egy idősebb férfi öltözkékét 3 db, a 35. sírban egy fiatal fiú egykori viseletét 4 db fülesgomb kapcsolta [5. tábla 1].⁷⁶ Az 56. temetkezés egy adultus korú hölgyhöz köthető, akinek öltözkékét 4 db filigránt utánzó díszítésű, csepp alakú gomb rögzítette, szintén középen, így elképzelhető, hogy ünnepi viseletben tették a sírba nyugodni.

⁷⁰ IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 38–39.

⁷¹ PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 166.

⁷² M. NEPPER 2002, 173.

⁷³ M. NEPPER 2002, 321.

⁷⁴ Ebben az esetben nem csak Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén előkerült, fülesgombot tartalmazó sírokat használok fel, hanem a Kárpát-medence különböző területén előkerült temetőket is. A sírrajzok alapján készült rekonstrukciós rajzokat András Melinda készítette.

⁷⁵ A karosi temetők a 10. század első feléhez köthetőek, ezek a leggazdagabb, teljesen feltárt, honfoglalás kori temetkezési helyek (RÉVÉSZ 1996).

⁷⁶ RÉVÉSZ 1996, 20.

A Rétköz területén jól megfigyelhető a jobb oldalon záródó öltözék. A gáva–vásártéri 28. sírban, a gerincoszlop alsó egyharmadánál, függőlegesen 4 db fülesgomb került elő, melyek egykor női kaftánt gomboltak [5. tábla 2].⁷⁷

A Rétköz területén a bal oldalon kapcsolódó viselet szintén jól dokumentált. Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 10. temetkezésében egy harcos férfi feküdt, 10 db fülesgombjának bal oldali elhelyezkedése a Jósa András által készített eredeti vázlatrajzon pontosan dokumentált [6. tábla 1].⁷⁸

A Pest megyei Dabas–Felsőbesnyő 50. temetkezésében 5 db bronzból öntött, gomba alakú fülesgomb rögzítette egykor egy nő öltözékét.⁷⁹ Ebben az esetben a mellkas környéke bolygatott volt, így a gombok sírbeli helyzete nem biztos, hogy a valós állapotot tükrözi – így a bal oldali kapcsolódás mellett, a közepén záródás is számba vehető –; azonban a gombok számbeli megjelenésének kronológiai kérdésében fontos tényező ez a sír, hiszen a temető használata a 10. század második felére, 10–11. század fordulójára tehető.

A honfoglaló magyarok viselete záródhatott ferdén is.⁸⁰ Ibrány–Esbó-halom 197/a sírjának leánytemetkezésében ezen viselet elemeit biztosan megőrizte a bal válltól a jobb csípőig sorakozó 5 db üregesen öntött fülesgomb.⁸¹

Karos II. temető 36. sírjában is 5 db fülesgomb került elő, s az öltözék ugyanolyan módon záródott, mint az ibrányi lány viselete. Azonban ezek tömören öntött gombok – az ibrányi ferdén záródó öltözék üregesen öntött –, s egy harcos kaftánját kapcsolták a 10. század elején [6. tábla 2].⁸²

Jósa András egy másik vázlata nem csak a bal oldalon záródó viselet egy példáját őrizte meg számunkra, hanem a duplasoros gombolódású öltözékét is.⁸³ Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 15. temetkezésében – melyben egy nő nyugodott lovával eltemetve –, az előbb említett módon, tehát egy oldalon helyezkedett el a két gombsor, párhuzamosan 4-4 fülesgomb.⁸⁴ A vázlat másik jelentősége, hogy feltűntette a díszített gombok elhelyezkedését, melyek a két gombsor záró darabjai [7. tábla].

A gombok számbeli megjelenésében kronológiai változás észlelhető. A 10. század első felében Karos II. temetőjében mutatható ki több gombbal záródó viselet. A 10. század közepén használatukra bizonyíték Ibrány–Esbó-halom 197/a sírja, s a 10. század második harmadában, második felében Tiszabezdéd sírjai. A 10. század utolsó harmadában/végén Dabas–Felsőbesnyő temető 50. sírja mutatja, hogy eleink még viseltek olyan öltözetet, amelyet több gombbal kapcsoltak össze. Azonban a 11. századi temetőrészekben már csak 1-1 fülesgomb rögzítette a ruházatot, s amint arra már kitértem, csak nők és gyermekek sírjaiban. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon a 11. századi fülesgombok viseleti helyzete a bolygatottság miatt sajnos nem állapítható meg, azonban Püspökladányon a fejnél (295., 459. sírok),⁸⁵ a

⁷⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 57–61.

⁷⁸ PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 152.

⁷⁹ A temetővel kapcsolatos adatok felhasználását Füredi Ágnes (régész, Forster Központ) tette lehetővé számomra, ez úton is szeretném megköszönni segítségét.

⁸⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 299.

⁸¹ ISTVÁNOVITS 2003, 97–101.

⁸² RÉVÉSZ 1996, 22.

⁸³ PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 160.

⁸⁴ ISTVÁNOVITS 2003, 214.

⁸⁵ M. NEPPER 2002, 176, 194.

jobb és bal kulcsonton (299., 542. sírok)⁸⁶ kerültek elő még a 11. századi temetkezésekben fülesgombok. A Rétköz területén a 11. században Tiszabercel–Újsor 27. sírjában a váll egyik oldalán kapcsolta a fülesgomb a ruhát.

Ez alapján megállapítható, hogy a fülesgombok 11. századi megritkulása, esetleg a viseletben való használatuk megszűnése további bizonyíték a keleti típusú viselet lassú eltűnésére a 11. században.

IRODALOM

- ANDRÁSI 2015 = Andrási R.: *A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez.* OTDK dolgozat. Kézirat. Szeged 2015.
- BÁLINT 1991 = Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* [StudArch 11.] Budapest 1991
- E. NAGY–BÍRÓ et al. 2010 = E. Nagy K.–Bíró Á.–Bollók Á.–Költő L.–Langó P.–Türk A.: Bizánci selyemruha töredéke egy fonyódi 10. századi sírból. Újabb adatok a Kárpát-medence 10. századi viselettörténetéhez. In: *Studia et Experientia Docent. Tanulmányok László Emőke tiszteletére.* Szerk.: Szegzárdy-Csengery K.–Szilágyi A.–E. Nagy K. Budapest 2010, 11–27.
- IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996 = Ierusalimskaja, A.–Borkopp, B.: *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg.* München, 1996.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékeanyaga.* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Nyíregyháza, 2003.
- KÖHEGYI–KNOTIK 1982 = Köhegyi M.–Knotik M.: A madarasi honfoglaláskori temető textilpántjainak vizsgálata. *Cumania* 7 (1982), 191–312.
- KÜRTI 1978–79 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn (Előzetes beszámoló). *MFME* 1978–79, 323–347.
- M. NEPPER 1994 = M. Nepper I.: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. [A honfoglalásról sok szemmel 1.] Budapest 1994, 151–160.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II.* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Debrecen, 2002.
- M. NEPPER–RÉVÉSZ 1990 = M. Nepper I.–Révész L.: Rangosak és közrendűek leletei négy újonnan feltárt X. századi temetőben. In: *Etelközből a Kárpát-medencébe. A honfoglalók legújabb leletei.* Kiállítási Katalógus. Debrecen 1990, 19–28.
- MESTERHÁZY 2000 = Mesterházy K.: Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. *CommArchHung* 2000, 211–214.
- МИХАЙЛОВ 2005 = Михайлов, К. А.: Древнерусские кафтаны «Восточного» типа (мода, происхождение, хронология). — The ancient Russian caftans of the “east” type (a fashion, an origin, chronology). *Вестник Молодых Учёных. Серия Исторические Науки* 2005/1, 56–65.

⁸⁶ M. NEPPER 2002, 177, 203.

- PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004 = Prohászka P.–Révész L.: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósza Andrási vázlatának tükrében. *JAMÉ* 46 (2004), 137–167.
- RÉVÉSZ 1988 = Révész L.: Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. *HOMÉ* 25–26 (1988), 141–159.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996 = Révész L.–M. Nepper I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság.* Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 37–56.
- ROSSI–ROSSI 2004 = Rossi, A. M.–Rossi, F.: *Style From the Steppes: Silk Costumes and Textiles from the Liao and Yuan Periods, 10th to 13th Century.* Exhibition Catalogue. London 2004.
- SEILER-BALDINGER 1981 = Seiler-Baldinger, A.: „Systematik der Textilien Techniken” [Ethnologisches Seminar der Universität und Museum für Völkerkunde, 14.] Basel 1981.
- SIPOS (é.n.) = Sipos E.: *Divatlap 895.* Kézirat. Budapest (é.n.)
- SZABÓ 1980 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud-határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. *EMÉ* 16–17:1978–79 (1980), 45–136.
- SZÖKE 1962 = Szöke B.: *A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* [Régészeti Tanulmányok 1.] Budapest 1962.
- SZÖKE–VÁNDOR 1987 = Szöke B. M.–Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője.* [FontArchHung] Budapest 1987.

A TÁBLÁK JEGYZÉKE

1. tábla: 1. a: Ibrány–Esbó-halom 168. sír – m. = 1,7 cm, átm. = 1,31 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 85. tábla); b: Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 15. sír – m., átm. = közöletlen (ISTVÁNOVITS 2003, 213. tábla); c: Püspökladány–Eperjesvölgy 564. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 217. tábla); d: Püspökladány–Eperjesvölgy 24. sír – m. = 1,4 cm (M. NEPPER 2002, 137. tábla); Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m. = 1,1 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla); e: Püspökladány–Eperjesvölgy 24. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 137. tábla); Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m. = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla); 2.: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 187. sír – m. = 1,2 cm, átm. = 0,75 cm (M. NEPPER 2002, 76. tábla); Sárrétudvari–Poroshalom 9. sír – m. = 1,6 cm, átm. = 0,9 cm (M. NEPPER 2002, 361. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 260. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 189. tábla); 3. a: Püspökladány–Eperjesvölgy 556. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 216. tábla); b: Sárrétudvar–Hízóföld 221. sír – m. = 1,25 cm, átm. = 0,7 cm (M. NEPPER 2002, 319. tábla)

2. tábla: 1. a: Sárrétudvari–Hízóföld 53. sír – m. = 1,45 cm (M. NEPPER 2002, 240. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 299. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 196. tábla); Sárrétudvari–Hízóföld 63. sír – m. = 1,7 cm (M. NEPPER 2002, 241. tábla); b: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); c: Sárrétudvari–Hízóföld 202. sír – m. = 1,5 cm, átm. = 0,9 cm (M. NEPPER 2002, 310. tábla); Demecser–Borzsovapuszta, Dinnyés-hegy – m = 1,8 cm, átm = 0,9 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 27. tábla); 2.: Ibrány–Esbó-halom 193. sír – m = 1,6 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 91. tábla); Sárrétudvari–Hízóföld 221. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 319. tábla); 3.: Püspökladány–Eperjesvölgy 207. sír – átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 184. tábla); Sárrétudvari–Hízóföld 211. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,05 cm (M. NEPPER 2002, 313. tábla); 4. a: Sárrétudvari–Hízóföld 133. sír – m. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 280. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 526. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 212. tábla); b: Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla)

3. tábla: 1.: Sárrétudvari–Hízóföld 188. sír – m. = 1,7 cm, átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 304. tábla); Sárrétudvari–Poroshalom 1. sír – m. = 1,8 cm (M. NEPPER 2002, 345. tábla); Ibrány–Esbó-halom 188. sír – m. = 1,7 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 89. tábla); 2.: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 187. sír – m. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 76. tábla); Sárrétudvari–Hízóföld 104. sír – m. = 1,4 cm, átm. = 1 cm (M. NEPPER 2002, 263. tábla); 3.: Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola 16. sír – m. = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 176. tábla); Tiszabercel–Ráctemető 4. sír – m. = 1,5 cm, átm. = 1 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 178. tábla); 4. a: Püspökladány–Eperjesvölgy 299. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 196. tábla); Demecser–Borzsovapuszta, Dinnyés-hegy – m. = 1,8 cm, átm. = 0,9 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 27. tábla); b: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); c: Sárrétudvari–Hízóföld 53. sír – m. = 1,45 cm (M. NEPPER 2002, 240. tábla); 5.: Püspökladány–Eperjesvölgy 542. sír – m. = 1,5 cm (M. NEPPER 2002, 215. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 582. sír – m. = 2,55 cm (M. NEPPER 2002, 219. tábla); Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 289. sír – m. = 2,6 cm, átm. = 1,4 cm (M. NEPPER 2002, 194. tábla)

4. tábla: 1.: Rajz: András Melinda; 2. a: IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 46; b: Rajz: András Melinda; 3. a.: IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 38; b: Rajz: András Melinda

5. tábla: 1. a: RÉVÉSZ 1996, 256, 34. tábla; b: Rajz: András Melinda; 2. a: ISTVÁNOVITS 2003, 60. 29. kép; b: Rajz: András Melinda

6. tábla: 1. a: PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 152; b: Rajz: András Melinda; 2. a: RÉVÉSZ 1996, 272, 50. tábla; b: Rajz: András Melinda

7. tábla: a: PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 160; b: Rajz: András Melinda

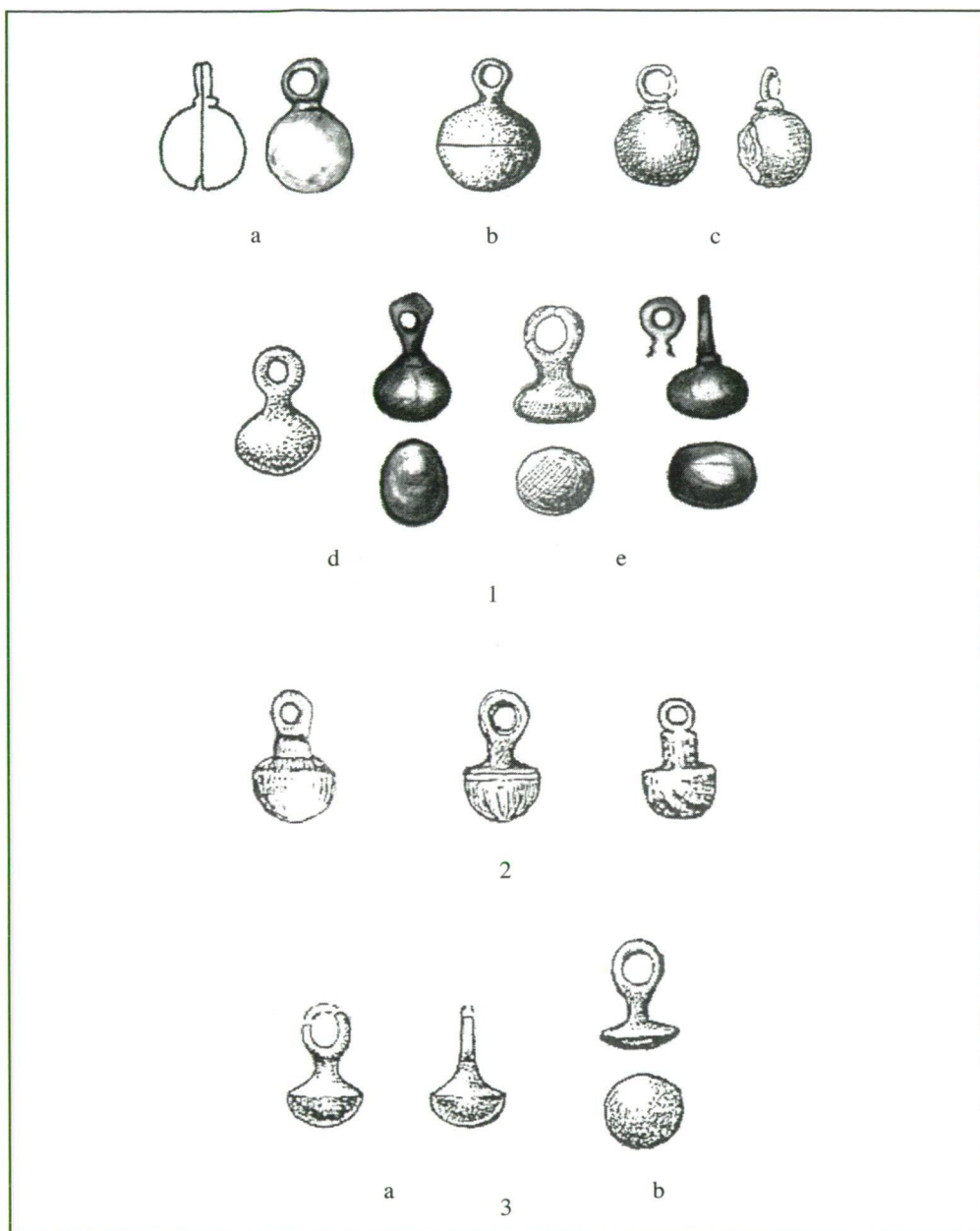
The typochronology of the 10th and 11th century ball buttons in the area of Hajdú-Bihar County and Rétköz Recent data for the question of the costume in the Hungarian Conquest Period

Ball buttons were important parts of the attire during the 10th and 11th century in the Carpathian Basin. They were represented in all of the social layers and originated presumably from the East. Special literature has not paid much attention to these little objects, since it were the dress fittings and mounds made of precious metals that were preferred by the researchers.

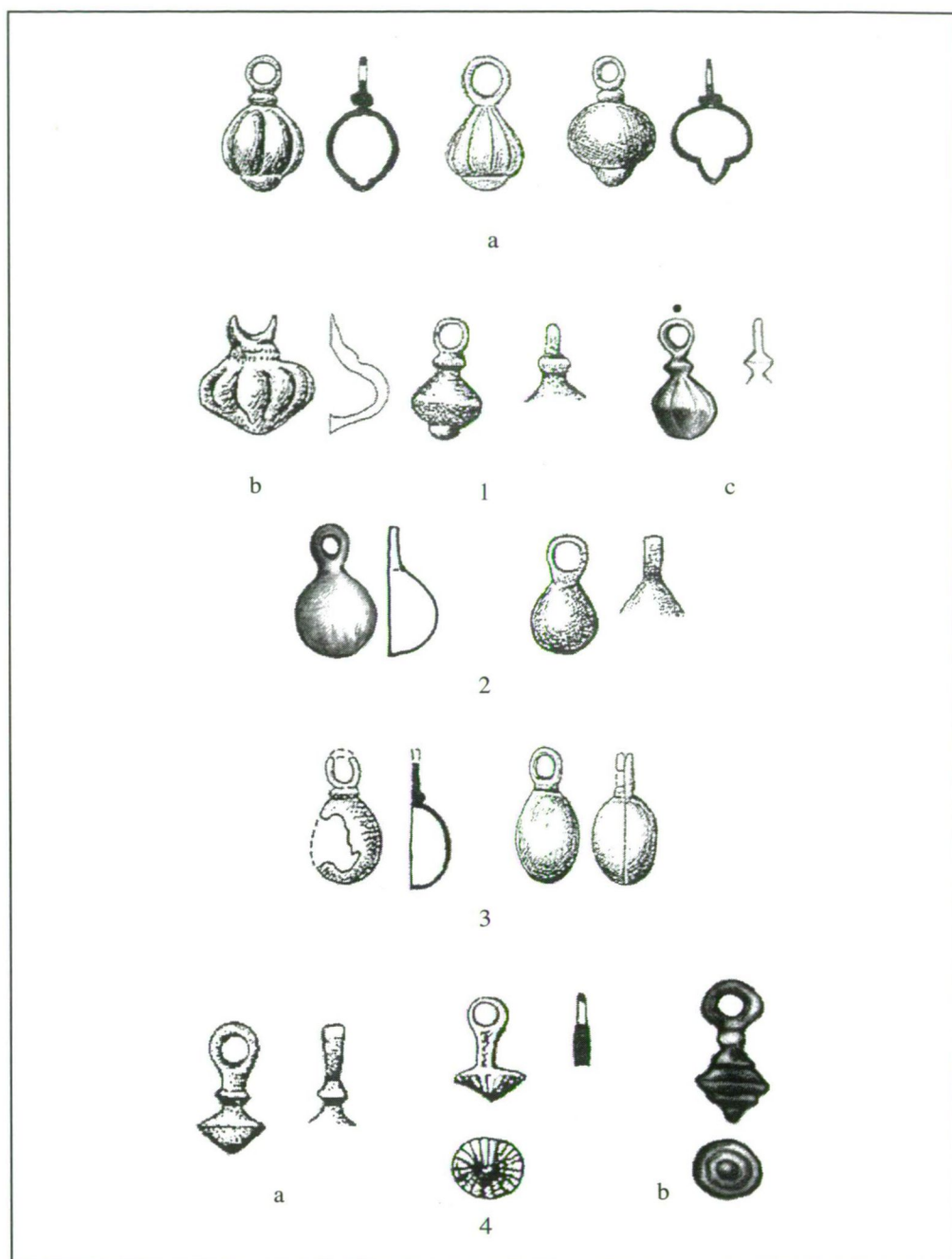
In the first part of my research, I present the buttons excavated and documented by new methods from the 10th–11th cent. cemeteries of Hajdú-Bihar County and Rétköz (Hajdúszoboszló–Árkoshalom, Püspökladány–Eperjesvölgy and Sárrétudvari–Hízóföld in Hajdú-Bihar County, and Ibrány–Esbóhalom from the region of Rétköz, Szabolcs-Szatmár-Bereg County).

I deal with the methods of decoration of the ball buttons in a separate chapter, where I divided them by the variants of forms. During my research, I've succeeded in finding a method in the examined areas which was typical only in the 11th century. First of all, I have investigated the correlation between the occurrence of the examined objects' different types and the gender, age of the excavated skeletons. Regarding the analysed areas, most of the buttons were found in female graves, but some of them can be found in male graves in the 10th century as well. In the 11th century only children and female graves included remains of these objects.

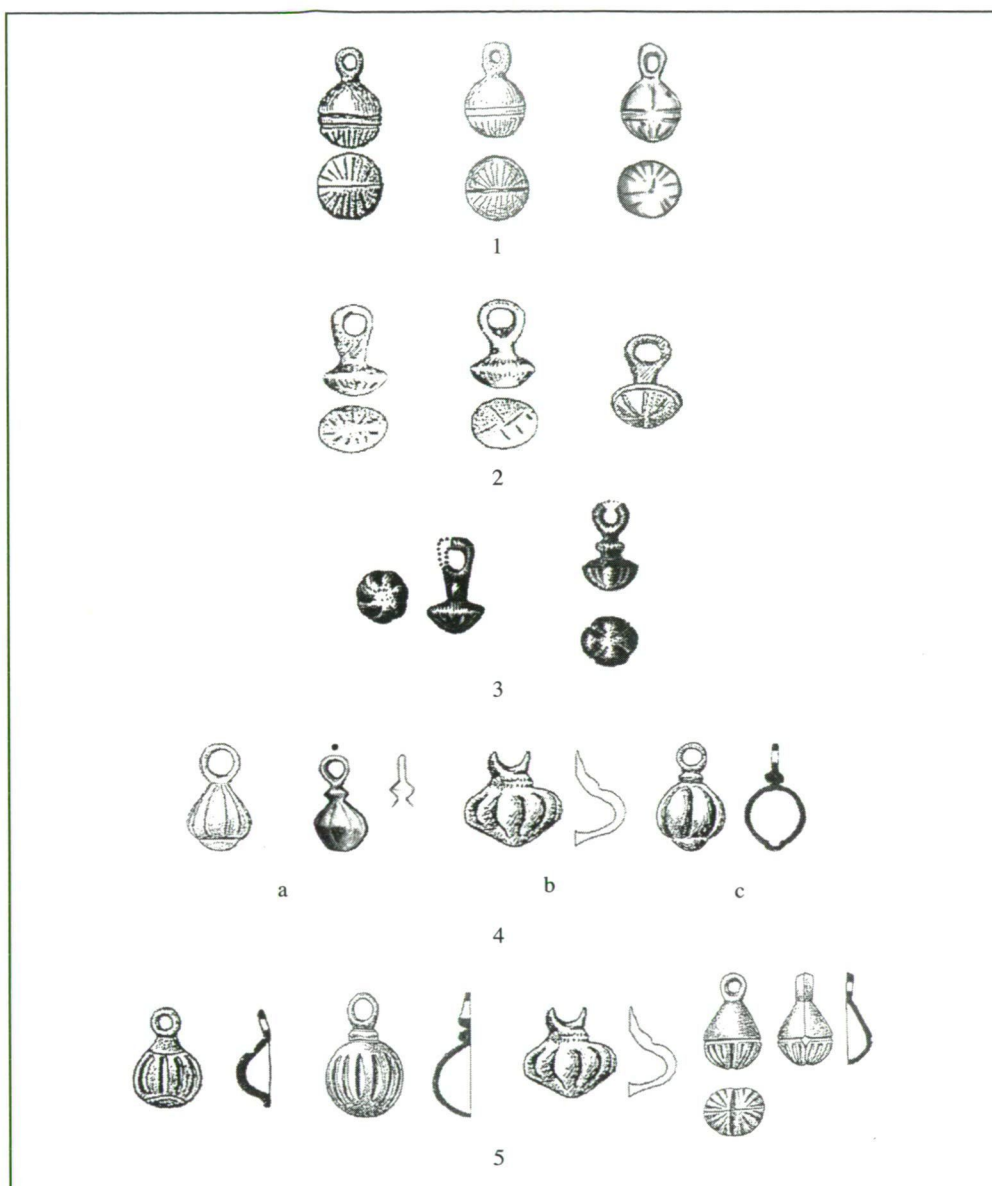
In the second part of my work, I deal with the role of the ball buttons in the attire. In this case I used not only the cemeteries of Hajdú-Bihar County and Rétköz but also well-documented graves from different areas of Carpathian Basin too, where ball buttons were found. It can be established as a conclusion that attire closing with several buttons existed till the end of the 10th century, but in the 11th century only one, possibly two buttons were used for this function. These facts show the slow disappearance of the eastern type clothing from Hungary in the 11th century.

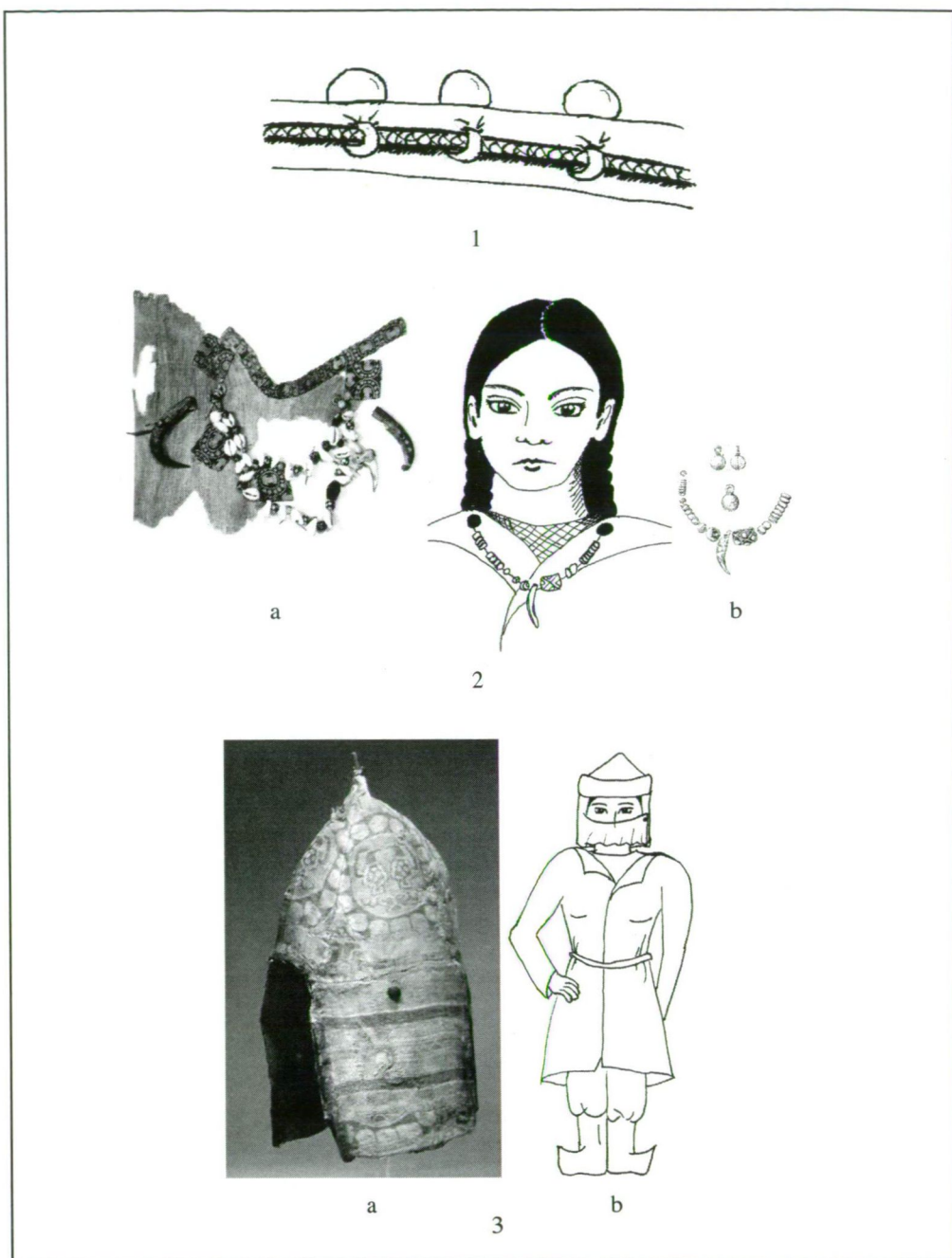
1. tábla: 1.: Gömb alakú fülesgombok formai variánsai: a) üreges, két félből öntött, függőlegesen összeillesztett; b) üreges, két félből öntött, vízszintesen összeillesztett; c) tömör, öntött; d) tömör, öntött, enyhén lapított; e) tömör, öntött, erősen lapított; 2.: félgömb alakú fülesgombok; 3.: Gomba alakú fülesgombok formai variánsai: a) „sima”gomba alakú; b) lapított gomba alakú

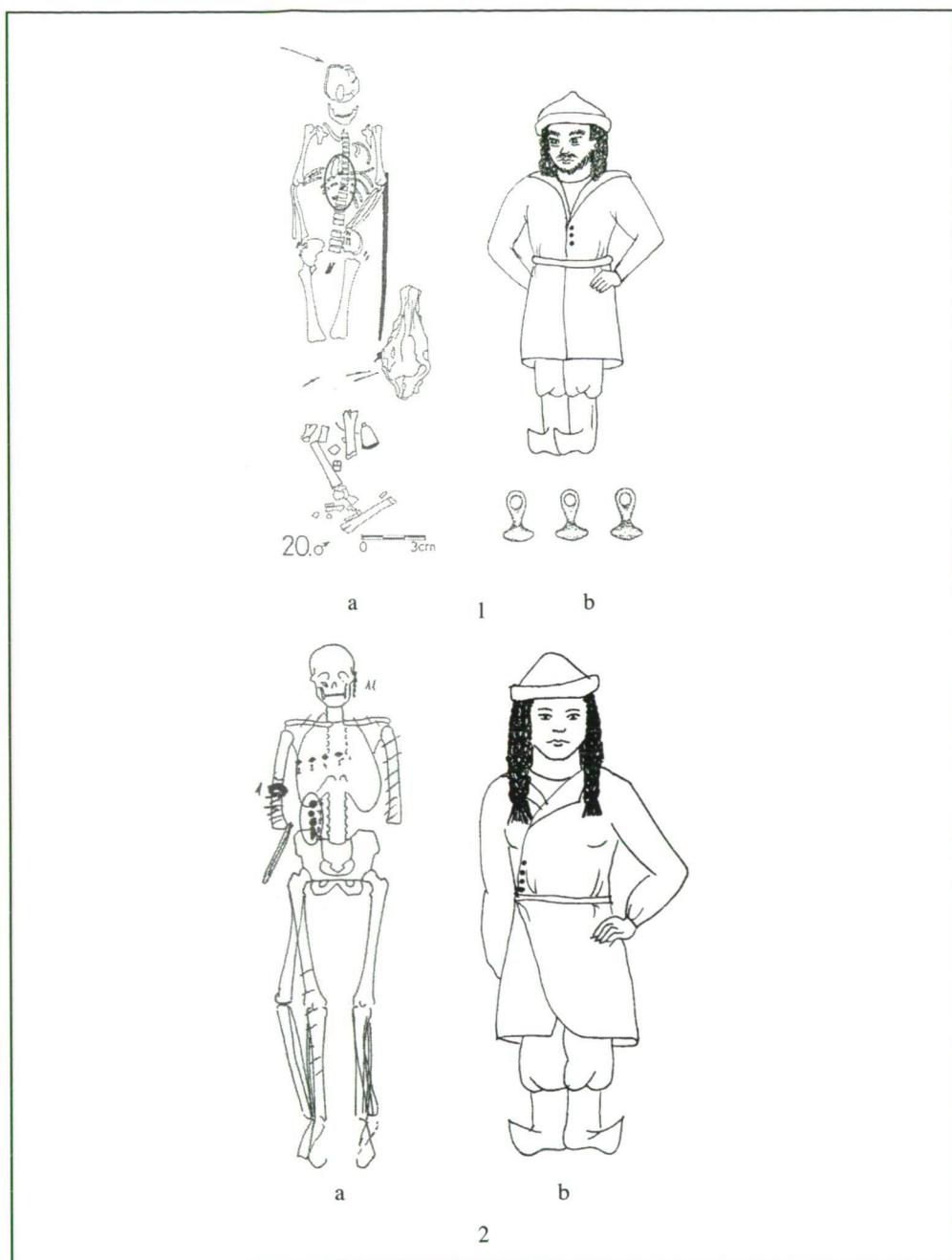
2. tábla: 1.: Körte alakú fülesgombok formai variánsai: a) félgömbben végződő; b) erősen hasasodó; c) bikónikus; 2.: Csepp alakú fülesgombok; 3.: Ovális alakú fülesgombok; 4.: Kúp alakú fülesgombok formai variánsai: a) „sima” kúp alakú; b) tagolt testű kúp alakú

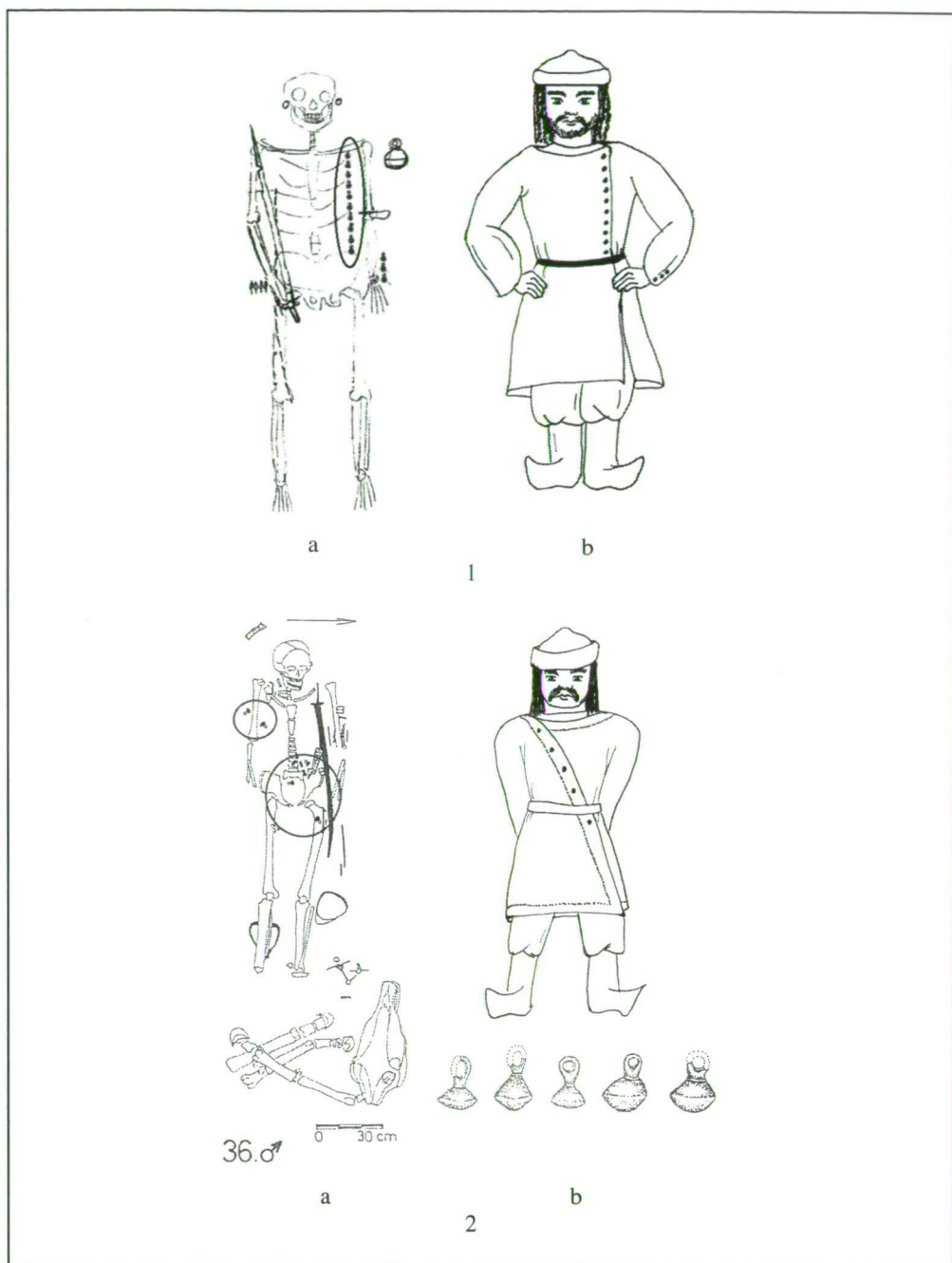
3. tábla: 1.: Gömb alakú fülesgombok díszítésmódja – párhuzamos vonalakkal tagolt, sugaras díszítésű; 2.: Gomba alakú fülesgombok díszítésmódja – sugaras díszítésű Hajdú–Bihar megye területéről; 3.: Gomba alakú fülesgombok díszítésmódja – rozettás díszítésű a Rétköz területéről; 4.: Körte alakú fülesgombok díszítésmódja: a) félgömbben végződő körte alakú; bikónikus körte alakú – sekély gerezdes díszítésű; b) erősen hasasodó körte alakú – mély gerezdes díszítésű; c) félgömbben végződő körte alakú – bordázott díszítésű; 5.: A 11. századra jellemző díszítésmód – mély gerezdekkel ellátott fülesgombok

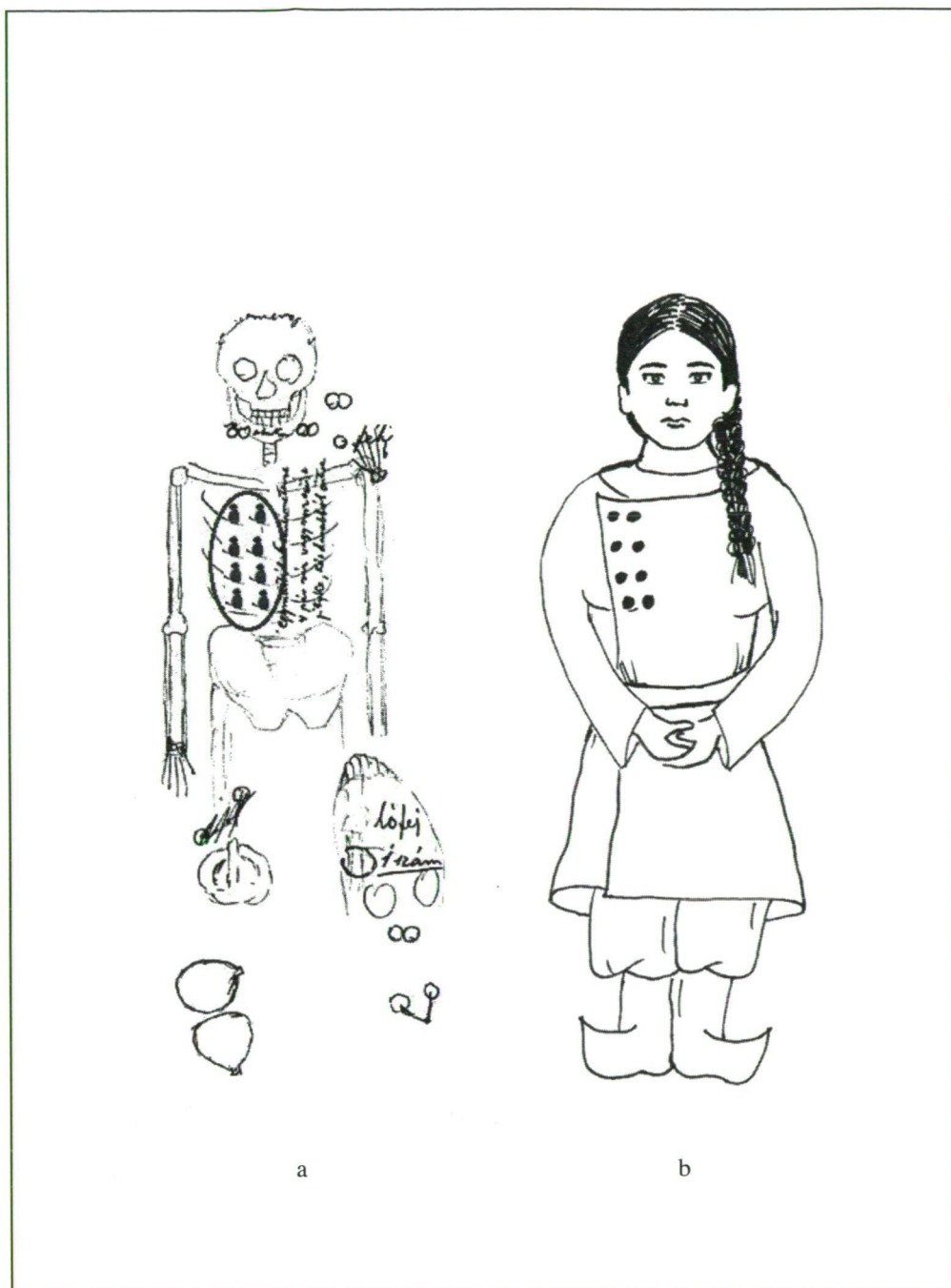
4. tábla: 1.: A fülesgombok felerősítési módja; 2.: a) Moščevaja Balka – fülesgombbal rögzített nyaklánc; b) Hajdúszoboszló–Árkoshalom 226. sír – rekonstrukciós rajz; 3.: a) Moščevaja Balka – süveg; b) Fátylat rögzítő fülesgomb – rekonstrukciós rajz

5. tábla: 1.: a) Karos–Eperjesszög II. temető 20. sír – középen, 3 db fülesgombbal záródó férfi viselet; b) Rekonstrukciós rajz; 2.: a) Gáva–Vásártér 28. sír – jobb oldalon, 4 db fülesgombbal záródó női viselet; b) Rekonstrukciós rajz

6. tábla: 1.: a) Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 10. sír – baloldalon, 10 db fülesgombbal záródó férfi viselet; b) Rekonstrukciós rajz; 2.: a) Karos–Eperjesszög II. temető 36. sír – ferdén záródó férfi viselet, 5 db fülesgombbal; b) Rekonstrukciós rajz

7. tábla: a) Tiszabездéd–Harangláb–дűlő 15. sír – dupla gombsorral záródó női viselet, 8 db fülesgombbal; b) Rekonstrukciós rajz